

**PROF. DR. HASAN ONAT'IN TÜRKİYE'DEKİ
ŞİİLİK ÇALIŞMALARINA KATKISI**

**(Danışmanlığını Yaptığı Yüksek Lisans ve Doktora
Çalışmaları Bağlamında)**

Prof. Dr. Hasan Onat's Contribution to Shi'ite Studies in Turkey
(A Study on M.A. and Ph.D. Thesis related to Shiism supervised
by Hasan Onat)

Mehmet ÜMİT* - Mehmet ATALAN**

Öz

Günümüzde Müslümanlar arasında iki büyük mezhebi yapıyı görürüz. Bunlardan biri İslâm dünyasında nüfusun çoğunluğunu oluşturan Sünnilik, diğeri ise Şiiliktir. Şiilik, tarih boyunca sürekli gelişimini sürdürmüş ve günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir. Hasan Onat, çeşitli platformlarda dile getirdiği "Ortadoğu coğrafyasını anlamak istiyorsanız bunun en mühim anahtarlarından birisi Şiiliktir" ifadesiyle Şiiliğin önemini vurgulamıştır. Bu düşüncesinden hareketle Şiilik üzerine hem kendisi yoğunlaşmış hem de yüksek lisans ve doktora çalışmaları yaptırmıştır. Onun Şiiliğe ilişkin bizzat kendisi tarafından ve danışmanlığında yapılan çalışmalar, Ortadoğu'daki krizi anlamak açısından büyük bir öneme sahiptir. Hasan Onat, karşı karşıya oldu-

Abstract

Nowadays, we see two major sects among Muslims. One of them is the Sunnism, which constitutes the majority of the population in the Islamic world and the other is the Shiism. The Shiism has developed throughout history and has survived until today.

Hasan Onat has emphasized the importance of the Shiism on various platform by stating that "Shiism is one of the most important keys for understanding the Middle East". Based on this idea, he concentrated on Shiism and supervised many M.A. and PhD studies related to various Shiite sects and their sub-branches. These studies are very important in terms of understanding the sectarian crisis in the Middle East. Hasan Onat argued that in order to prevent the

* Prof.Dr. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul/Türkiye, e-mail: mehmet.umat@marmara.edu.tr/ ORCID ID: 0000-0003-1964-1492.

** Prof. Dr., Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Kastamonu/Türkiye, e-mail: matalan@kastamonu.edu.tr/ ORCID ID: 0000-0003-1822-0653.

Başvuru Submission	Kabul Accept	Yayın Publish
19.06.2021	29.06.2021	30.06.2021

DOI: 10.18403/emakalat.954782

ğumuz mezhep çatışmaları tehlikesinin önüne geçebilmek için öncelikle her mezhebin, bilimsel yöntemlerle incelenmesi gerektiğini savunmuştur.

Bu makalede Hasan Onat'ın Şiilik, alt kolları, fikirleri ve önemli kavramları gibi konularda yaptırmış olduğu yüksek lisans ve doktora tezlerinin muhtevaları analiz edilecek ve genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hasan Onat, Şia, Zeydiyye, İsmailiyye, İmamiyye, Dürzilik.

danger of sectarian conflicts, each sect should be examined by scientific methods.

In this article we will study the contribution of Hasan Onat to Shii studies in Turkey by analyzing the Shia-related M.A and PhD thesis prepared under his supervision.

Key Words: Hasan Onat, Shi'a, Zaydiyya, İsmailism, Twelvers, Druzes

GİRİŞ

İslâm tarihinde ve günümüzde Müslümanlar arasında Ehl-i Sünnet'ten sonra mensupları en fazla olan mezhep Şia'dır.¹ Şia da kendi içinde çoğunluğu teşkil eden İmamiyye/İsna Aşeriyye Şiası, Zeydilik, İsmaililik, Nusayrilik ve Dürzilik alt kollarına ayrılır. Batı'da söz konusu mezheplere ilişkin araştırmalar çok daha önce başlamasına rağmen maalesef Türkiye'de oldukça geç bir tarihte, yirminci asrın son çeyreğinde başlamıştır. Türkiye'de Şia mezhebinin bilimsel olarak incelenmesi ve hakkında araştırmalar yapılması, genel olarak İslâm Mezhepleri Tarihi kürsüsü tarafından deruhte edilmiştir. Bu çerçevede ilgili bilim dalında Şia mezhebi, alt kolları, temel görüşleri ve kavramları gibi muhtelif hususlarda kitap çalışmaları, doktora, yüksek lisans tezleri yapılmış, ulusal ve uluslararası alanda makaleler yayınlanmıştır. Şia hakkında araştırma yapanların başında Ethem Ruhi Fırlalı, Cemal Sofuoğlu ve Hasan Onat yer alır.²

Hasan Onat'a göre, Ortadoğu coğrafyasını anlamının yolu Şiiliği anlamaktan geçer. Şiilik ve Sünnilik, Araplar ve Farslardan ziyade Türklerin meselesidir. Çünkü, Irak'taki Türkmenlerin yaklaşık yarısı Şii, yarısı da Sünni; İran'daki nüfusun yarıya yakını Türk, Azerbay-

¹ Günümüzde Müslümanların Mezhebi haritası ve nüfuslarıyla ilgili olarak bkz. Adem Arıkan, "İslâm Dünyasının Mezhep Haritası ve Nüfus Dağılımı", *İslâmi Araştırmalar* XXIX/2 (2018), 348-379.

² Doktora seviyesinde Şiiliğin doğuşu ve ilk Şii fikirlere ilişkin ilk çalışmayı Hasan Hoca yapmıştır: Hasan Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (AÜSBE), Ankara 1986. Bu tez daha sonra "Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği" başlığıyla (Ankara: TDV Yayınları, 1993) basılmıştır.

can nüfusunun büyük kısmı Şii, önemli bir kısmı da Sünnî'dir. Türkiye'de de belli oranda Caferî nüfus vardır. Ayrıca İslâm dünyası özellikle Ortadoğu coğrafyasında muhtemel bir Sünnî-Şii mezhep çatışmasını önleme konusunda binlerce yıllık devlet geleneği ve Cumhuriyet tecrübesiyle Türkiye kilit rol oynayabilecektir.³ Ancak mezhepler arası çatışmaya engel olabilmenin ön şartlardan birisi, İslâm dini ve mezhepleri konusunda bilimsel metotlarla kaynaklara dayalı doğru- luğu sınanabilecek güvenilir bilgi üretmektir.

Hasan Onat, söz konusu düşüncelerinden hareketle Şia ve alt kol- ları üzerine hem kendisi yoğunlaşmış hem de yüksek lisans ve dok- tora çalışmaları yaptırmıştır. Onun bu çalışmaları, Ortadoğu'daki krizi anlamak açısından büyük bir önemi haizdir. O, Şiiliğin bir din gibi anlaşılmasına karşı çıkmış, mezheplerin din gibi anlaşılmasının önüne geçmek için mezhepler üstü yaklaşıma, İslâm ortak paydasına ve bütün Müslümanlar için ortak bir tarih inşasına ihtiyaç duyuldu- ğunu ifade etmiştir. Ayrıca her mezhebin teşekkül süreci, tarihi, öğ- retileri ve günümüzdeki durumu, öncelikle kendi kaynakları, ko- nuyla ilgili diğer kaynaklar ve çağdaş çalışmalardan yararlanarak, genelde sosyal bilimlerde özelde Mezhepler Tarihinin benimsediği me- todolojik ilkeler çerçevesinde ortaya konulmalıdır.⁴ Onat'ın bizzat kendisi başta doktora tezi olmak üzere yaptığı çalışmalarda bu yön- tem ve ilkeleri fiilen uygulamaya çalışmıştır. Yanı sıra yüksek lisans ve doktora adaylarını, ana itikâdi-siyasi mezhepler, teşekkül süreç- leri, tarihleri, alt kolları ve temel görüşleri gibi alanları çalışmaya yön- lendirmiştir. Bu bağlamda Şiilik çalışmalarına hem öncülük etmiş hem de kendi danışmanlığında yapılan yüksek lisans ve doktora ça-lışmalarında, ağırlıklı olarak Şiiliğe ilişkin konuları çalıştırmıştır.

Hasan Onat, Şiilik dışında diğer mezhepler ve mezhepler tarihine ilişkin "Mürcie ve Horasan -Maveraünnehir'de Yayılışı",⁵ "Mu'tezile'nin Beş Esasının Teşekkülünde Ebu'l-Hüzeyl'in Yeri",⁶ "Siyasi ve İtikadi Mezheplerin Doğuşunda Kabile Asabiyetinin Rolü",⁷ "Mihne

³ Hasan Onat, *İslâm Ortak Paydası ve Mezhep Gerçeği* (İstanbul: Endülüs Yayın- ları, 2019), 165, 177.

⁴ Bu hususları, Hoca hem yüksek lisans ve doktora derslerinde hem de muhtelif çalışmalarında dile getirmiştir.

⁵ Sönmez Kutlu, *Mürcie ve Horasan -Maveraünnehir'de yayılışı-* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994).

⁶ Osman Aydın, *Mu'tezile'nin Beş Esasının Teşekkülünde Ebu'l-Hüzeyl'in Yeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998).

⁷ Murat Ergin, *Siyasi ve İtikadi Mezheplerin Doğuşunda Kabile Asabiyetinin Rolü* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000).

Hadiseleri ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrine Etkisi",⁸ "Eş'ariliğin Teşekkül Süreci 'el-Eş'ari Dönemi",⁹ "Buyruklara Göre Kızılbaşlık",¹⁰ "Kırğızların İslâm Anlayışının Tarihsel Arka Planı ve Bazı Dini Yapılanmalar (Sovyetlerin Çöküşüne Kadar)"¹¹ ve "Tarihsel Süreçte Hanefilik-Mu'tezile İlişkisi"¹² başlıklı doktora tezlerinin de danışmanlığını üstlenerek Türkiye'de dini düşünce alanına önemli katkılarda bulunmuştur.

Bu makalede Hasan Onat'ın Şiilik alanında yaptırmış olduğu yüksek lisans ve doktora tezleri, tarihi sırasıyla muhtevaları açısından analiz edilecek ve genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

1. YÜKSEK LİSANS TEZLERİ

1.1. Hicri Üçüncü Asırda Şii-Mu'tezilî İmâmet Tartışmaları ve İskâfi'nin Yeri¹³

Araştırma, giriş, iki ana bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Girişte¹⁴ araştırmanın metodu, çalışmada yararlanılan önemli kaynaklar hakkında bilgi verildikten sonra imâmet kavramı, Hulefâ-i Raşidîn ve Emevîler döneminde hilafet konusu ve temel dinamikleri ele alınmıştır. "Şii-Mu'tezilî İmâmet Tartışmaları" başlıklı birinci bölümde,¹⁵ 3/9. asrın ortalarına kadar olan dönemde, Şia'nın alt kolları olarak Zeydiyye, İmamiyye ve İsmailiyye ile Mu'tezile'nin Basra ve Bağdat kollarının genel hatlarıyla imâmet anlayışları, bu dönemde yaşayan önemli temsilcilerinin imâmet konusunda yazmış oldukları eserler ile tespit edilebildiği kadarıyla fikirleri kaynaklardan hareketle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Burada ifade edildiğine göre söz konusu dönemde, ilk Zeydiyye içindeki Cârüdiyye sadece efdalin (en

⁸ Muharrem Akoğlu, *Mihne Hadiseleri ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrine Etkisi* (Kayseri Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001).

⁹ Mehmet Keskin, *Eş'ariliğin Teşekkül Süreci 'el-Eş'ari Dönemi'* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005).

¹⁰ Doğan Kaplan, *Buyruklara Göre Kızılbaşlık* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008).

¹¹ Mederbek Kadyrov, *Kırğızların İslâm Anlayışının Tarihsel Arka Planı ve Bazı Dini Yapılanmalar (Sovyetlerin Çöküşüne Kadar)* (Ankara AÜSBE, 2016).

¹² Fatmanur Alibekiroğlu, *Tarihsel Süreçte Hanefilik-Mu'tezile İlişkisi* (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018).

¹³ Mehmet Ümit, *Hicri Üçüncü Asırda Şii-Mu'tezilî İmâmet Tartışmaları ve İskâfi'nin Yeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996).

¹⁴ Ümit, *Hicri Üçüncü Asırda Şii-Mu'tezilî İmâmet Tartışmaları*, 1-11.

¹⁵ Ümit, *Hicri Üçüncü Asırda Şii-Mu'tezilî İmâmet Tartışmaları*, 13-55.

üstünün) imâmet anlayışını meşru görür. Hz. Ali'den öncekilerin hilafetlerini kabul etmeyip, imâmetin Hz. Ali ve evladında olduğu anlayışını benimser. Butriyye ve Cerîriyye ise Zeyd b. Ali gibi Hz. Ali'yi en üstün kabul etmekle birlikte ondan öncekilerin hilafetlerini meşru görmektedir. İmamiyye de 2./8. asrın ortalarında Ebu Ca'fer el-Ahvel ile Hz. Ali'nin imâmetinin nass ve ta'ynle olduğu, bu asrın sonlarında, Hişam b. el-Hakem ile imâmetin, nass ve ta'ynle Hz. Ali, ondan sonra Hz. Hasan, Hüseyin ve çocuklarında olduğu anlayışını savunmaktadırlar. İsmailiyye'de imâmet, Cafer Sadık'tan sonra İsmail ve evladında devam etmektedir. Mu'tezile'nin Basra kolu, sadece efdalin imâmetini benimseyip, Hulefâ-i Raşidîn'in hilafete geliş sırasını fazilet sırası olarak kabul etmektedir. Bağdat koluna göre ise, efdal ile birlikte mefdülün imâmeti de meşrudur. Yani en üstünün bulunduğu bir toplumda ideal olan en üstünün halife olmasıdır. Ancak bazen şartlar öyle gerektirir ki en üstünden sonra gelen biri halife olabilir. Dolayısıyla onun hilafeti de meşrudur. Bu bağlamda onlara göre, sahabenin en üstünü Hz. Ali'dir, ancak ondan önce gelenlerin de halifelikleri meşrudur. Ayrıca burada, imâmet konusunda Mu'tezile'nin her iki kolunun önde gelenleri ile farklı-özgün fikir öne sürerlerin görüşleri de verilmiştir.

“İmâmet Tartışmalarında İskâfî'nin Yeri” başlıklı ikinci bölümde¹⁶ İskâfî'nin içinde yaşadığı dönemde sosyo-politik, kültürel ortam ve mezheplerin genel durumuna işaret edildikten sonra İskâfî'nin hayatı, eserleri ve genel olarak fikirleri ele alınmış, daha sonra da imâmet ve sahâbe hakkındaki görüşleri, Câhiz'in *Kitabu'l-Osmâniyye*'sine reddiye olarak yazdığı kendi eserinden hareketle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Mu'tezile'nin Bağdat koluna mensup olan Ebu Ca'fer el-İskâfî mefdülün imâmetini benimsediğinden dolayı bazıları tarafından Zeydî olarak isimlendirilmiştir. Ancak o, mefdülün imâmetinin meşruluğuna getirdiği delil ve imâmeti Hz. Fatıma evladına hasretmeme hususunda Zeydiyye'den ayrılmaktadır.

1.2. Mezhepler Tarihi Açısından Cafer es-Sadık¹⁷

Giriş, üç ana bölüm ve sonuç kısmından oluşan çalışmanın giriş kısmında takip edilen metot ve başta Cafer Sadık'a nisbet edilenler olmak üzere yararlanılan önemli kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir. Sonra Cafer Sadık'ın yaşadığı sosyo-politik ortam ve siyasi otoriteyle ilişkileri ile döneminin fikir hareketleri hakkında genel bir çerçeveye sunulmuştur.¹⁸

¹⁶ Ümit, *Hicri Üçüncü Asırda Şit-Mu'tezilî İmâmet Tartışmaları*, 57-96.

¹⁷ Mehmet Atalan, *Mezhepler Tarihi Açısından Cafer es-Sadık* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998).

¹⁸ Atalan, *Mezhepler Tarihi Açısından Cafer es-Sadık*, 1-34.

“Cafer es-Sadık'ın Hayatı”¹⁹ başlıklı birinci bölümde, Cafer Sadık'ın, önce Şii ve sûfi kaynaklardaki menkabevi hayatı, sonra da tarihi hayatı, çocukları, hocaları, öğrencileri, dönemindeki bazı alimlerle ilişkileri detaylı olarak ele alınmıştır. Nitekim o, dönemindeki hiçbir isyana katılmadığı gibi Şii isyanlarda da tarafsızlığını bozmuş olup, dönemindeki ulemadan ders almış ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. Burada, Cafer Sadık ile Ebû Hanife arasındaki ilişkiye, hadis literatüründeki konumuna da yer verilmiş, onun güvenilir ve sağlam bir ravi olduğu ifade edilmiştir. Şii kaynaklarda menkabevi hayatı bağlamında Gayb ve Cifr ilmi hakkında bilgi verilmiştir. Cafer Sadık tasavvuf tarihinde de önemli bir yere sahip olup sûfilerce evliyadan sayılmıştır.

“Cafer es-Sadık'ın Fikirleri”²⁰ isimli ikinci bölümde onun itikadi (Tevhid, Nübüvvet, Ahiret, Kur'an, Büyük Günah ve Kader), siyasi (Sahabe, İmamet, Beda, Takiyye, Kaimin gaybeti, zuhuru ve hakimiyeti) görüşleri ortaya konulup, din anlayışına işaret edilmiştir. “Cafer es-Sadık ve Şiilik”²¹ başlıklı üçüncü bölümde, ilk olarak Cafer Sadık öncesi ilk Şii fikirler, fırkalar ele alındıktan sonra Caferilik ve Cafer es-Sadık başlığı altında onun, İmamiyye Şiası'nın inanç esasları ve imâmet konusundaki görüşlerine yer verilmiştir. Bu bağlamda Cafer Sadık, herkesin kabul ettiği birisi olduğundan gulât dahil pek çok Şii fırkası, görüşlerini ona dayandırarak, kendilerine meşruiyyet sağlamak istemişlerdir. Bununla birlikte Cafer Sadık'ın, gulât fırkaların savundukları ilahlık, peygamberlik, mucize, takiyye, beda, rec'at, tenasüh, hulul, teşbih gibi anlayışları reddedip onları savunanları lanetlediği ayrıntılı bir şekilde ele alınır. Cafer Sadık'ın görüşleri ile İmamiyye'nin fikhî konulardaki görüşleri arasında belirgin ayrılıklar söz konusu değildir. O, inanç esasları bağlamında tevhid, nübüvvet ve ahiret gibi üç temel usulde İmamiyye ile genel olarak ittifak içindedir. Ancak imâmetin Usulü'd-din içine sokulması ve bu çerçevede Hz. Peygamberden sonra belli kişilere üstünlük/ayrıcalık verilmesi, bu kişilerin Peygamber gibi ismet sıfatı ve başkalarında olmayan özel bir bilgiye sahip olmaları gibi niteliklerin kabulü hususlarının Cafer es-Sadık ile bağdaşmadığı ifade edilir.

¹⁹ Atalan, *Mezhepler Tarihi Açısından Cafer es-Sadık*, 35-79.

²⁰ Atalan, *Mezhepler Tarihi Açısından Cafer es-Sadık*, 80-109

²¹ Atalan, *Mezhepler Tarihi Açısından Cafer es-Sadık*, 110-154.

1.3. Mehdilik Fikri ve Müslümanlar Arasındaki İlk Tezahürleri²²

Giriş, iki ana bölüm ve sonuç kısmından oluşan tezin giriş kısmında²³ araştırmada izlenen metot, kullanılan önemli kaynaklar hakkında bilgi verildikten sonra mehdi kelimesi lügat ve ıstılah olarak açıklanmış ve konuya ilişkin mesih, ric'at ve müceddid kavramları ele alınmıştır. "Dinlerde Kurtarıcı Fikri ve Temelleri"²⁴ isimli birinci bölümde, önce Mezopotamya, Sâsâni kültür coğrafyasında, sonra Yahudilik, Hıristiyanlık'ta farklı isimlerdeki kurtarıcı fikirleri daha sonra Müslümanlar arasında Ehl-i Sünnet ve özellikle Şii fırkalarda mehdilik fikrine çok genel olarak işaret edilmiştir. Bu bölümde son olarak da kurtarıcı beklentisinin ortaya çıktığı zemin/muhtemel sebepleri ele alınmıştır. "Müslümanlar Arasında Mehdilikle İlgili İlk Tezahürler"²⁵ başlıklı ikinci bölümde, Müslümanlar arasındaki mehdilik fikrinin doğuşu, mehdi isminin kullanıldığı ilk şahıslar, 2./8. asrın ortalarına kadarki süreçte Emeviler ve Abbasiler döneminde ismi mehdilikle anılan şahıslar, olaylar ve kullanılma sebepleri incelenip mehdilik fikrinin tezahürleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca mehdi olarak nitelendirilen şahısların bu fikirlerle irtibatının olup olmadığı, mevcut kaynaklar ışığında ele alınmıştır. Sonuçta Müslümanlar arasında kendilerini, içinde yaşadıkları dönemdeki sıkıntılardan kurtaracak biri ya da zamanla geleceği umulan kişi olarak değişik Mehdi/kurtarıcı anlayışlarının var olduğu ifade edilmiştir.

1.4. Zeydilik ve Taberistan'da Yayılması²⁶

Giriş ve iki ana bölüm ve sonuç kısmından oluşan çalışmanın giriş kısmında takip edilen metot, kaynaklar ile Taberistan bölgesinin coğrafi, siyasi ve kültürel durumu hakkında bilgi verilir. Elburz dağlarının kuzeyi ile Hazar denizinin güneyi arasında kalan Taberistan bölgesinin dağlık ve savunmaya müsait olması nedeniyle merkezi iktidarların nüfuz edemediği, hatta nispeten geç bir dönemde Zeydiler eliyle Müslüman olduğu ifade edilir.²⁷ Birinci bölümde Zeydiyye'nin mezhepleşme süreci, ilk Zeydi fırkalar ile Zeydilerin Taberistan'a girişi üzerinde durulmuştur. Bu doğrultuda, yaklaşık olarak 3/9. asrın

²² Ahmet Yöner, *Mehdilik Fikri ve Müslümanlar Arasındaki İlk Tezahürleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998).

²³ Yöner, *Mehdilik Fikri ve Müslümanlar Arasındaki İlk Tezahürleri*, 6-19.

²⁴ Yöner, *Mehdilik Fikri ve Müslümanlar Arasındaki İlk Tezahürleri*, 20-43.

²⁵ Yöner, *Mehdilik Fikri ve Müslümanlar Arasındaki İlk Tezahürleri*, 44-71

²⁶ Yusuf Gökalp, *Zeydilik ve Taberistan'da Yayılması* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999).

²⁷ Gökalp, *Zeydilik ve Taberistan'da Yayılması*, 1-16.

başlarında mezhepleşme sürecini tamamlayan Zeydiyye içerisinde isimleri zikredilen Yahya b. Abdillâh ve Muhammed b. Kasım et-Talekânî gibi merkezi iktidarla problemlî şahısların bu bölgelere sığınmalarıyla Zeydilerin ilk faaliyetlerinin söz konusu coğrafyada başladığı kaydedilir.²⁸ İkinci bölümde ise Zeydiyye'nin Taberistan bölgesinde iktidara gelmesini hazırlayan sebepler, Zeydî liderler Hasan ve Muhammed b. Zeyd ile Hasan el-Utrûş'un isimleri merkeze alınarak bölgedeki Zeydi hakimiyet dönemi (yaklaşık 250-316/864-928) incelenmiştir.²⁹ İslâm tarihinde Zeydiliğin devamı açısından, kurulan bu ilk Zeydi devleti ve önemi ele alınmıştır.

1.5. Bâtînilik Kavramı ve Bâtîni Fırkaların Tasnifi Meselesi³⁰

Tez, giriş, dört ana bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş'te metot, kaynaklar, Bâtînilik kavramı ve Bâtînilikle irtibatlandırılan isimler kısaca açıklanmıştır.³¹ Birinci bölümde, Bâtînilğin ortaya çıkışı hususunda ortaya atılan iddialar, ikinci bölümde Bâtînilğin temel görüşleri ve davet süreci ele alınmıştır.³² Üçüncü bölümde ilk Bâtîni fikirlerin görüldüğü bazı fırkalar, dördüncü bölümde de Bâtîni fırkaların tasnifi incelenmiştir.³³ İslâm tarihinde önemli etkileri olan Bâtînilğin ortaya çıkışı, temel görüşleri ve bätîni fırkaların kaynaklarda nasıl ele alınıp tasnif edildikleri değerlendirilmiştir. Bu bağlamda kaynaklarda Bâtînilik olarak bahsedilen fırkanın aslında İsmailiyye olduğu, Bâtîniyye kavramının ilk defa el-Makdisî (390/1000) tarafından kullanıldığı, ilk Bâtîni fikirlerin Hattâbiyye, Mansûriyye ve Muğiriyye gibi aşırı Şii çevrelerde gündeme geldiği ifade edilmekte, İsmailiyye'deki yedi veya dokuz aşamalı davet süreci ele alınmaktadır.

1.6. Râfıza Kavramı ve Râfîzîlik³⁴

Râfıza kavramının ilk kullanımları, dolayısıyla kökeninin incelenmesine yönelik bir çalışma olup, giriş, iki ana bölüm ve sonuç kısmından oluşur. Giriş'te çalışmada izlenen metot, yararlanılan bazı kaynaklar hakkında bilgi ve Râfıza kavramının anlamı ve ilk kullanımları verildikten sonra "Râfıza Kavramı Etrafındaki Tartışmalar"

²⁸ Gökâlp, *Zeydilik ve Taberistan'da Yayılması*, 17-60.

²⁹ Gökâlp, *Zeydilik ve Taberistan'da Yayılması*, 61-117.

³⁰ Muzaffer Tan, *Bâtînilik Kavramı ve Bâtîni Fırkaların Tasnifi Meselesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000).

³¹ Tan, *Bâtînilik Kavramı ve Bâtîni Fırkaların Tasnifi Meselesi*, 1-20.

³² Tan, *Bâtînilik Kavramı ve Bâtîni Fırkaların Tasnifi Meselesi*, 21-74.

³³ Tan, *Bâtînilik Kavramı ve Bâtîni Fırkaların Tasnifi Meselesi*, 75-104.

³⁴ Yahya Doğan, *Râfıza Kavramı ve Râfîzîlik* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000).

başlıklı birinci bölümde makâlât türü eserlerden hareketle bu kavram etrafındaki tartışmalar takdim edilmiştir.³⁵ Râfıza kavramının ilk kimler için kullanıldığı bağlamında: Hz. Ali'nin, Hz. Peygamber'den sonra nass ve tayinle halife olduğunu savunanlar; Hz. Ebû Bekir'e zekat vermeyi terk edenler, Muğire b. Saîd'in imâmetini kabul etmeyip terk eden Ca'fer b. Muhammed'in taraftarları; Zeyd b. Ali'nin ayaklanmasında, Ebû Bekir ve Ömer hakkındaki olumlu görüşlerinden dolayı Zeyd'i terk edip yalnız bırakanlar; Abdullah b. Sebe'ye tabi olarak Hz. Ali hakkında aşırı görüşleri benimseyip onu ilah konumuna yükselterek, dini prensipleri terk edenler; mâsum imamın sancağı altında kılıçla savaşmayı reddederek silahı terk etmek anlamında odunla savaşanlar anlamında Haşebîyye gibi gruplar için kullanıldığı ifade edilir.³⁶ Râfıza kavramı etrafındaki tartışmalar çerçevesinde, Râfıza-Şia, Râfıza-İmamiyye, Râfıza-Sebeîyye, Râfıza-Haşebîyye ilişkisi ve onların birbirlerinin yerlerine kullanılması gibi hususlar incelenmiştir. Burada söz konusu kavramın, 4./10. asra kadar Şia yerine kullanıldığı, bu tarihten itibaren de yer yer Şia yerine kullanılmakla beraber, anlam daralmasına uğrayarak Şia'nın kollarından olan İmamiyye için kullanılmaya başlandığı zikredilir.³⁷ İkinci bölümde ise, makâlât türü eserlerde Râfîzî olarak isimlendirilen şahıslara ve Rafizîliğe anonim olarak atfedilen görüşler tespit edilmeye çalışılmıştır. Burada iman, Allah'ın sıfatları çerçevesinde Allah'ın ilmi ve kudreti, teşbih-tecsim, Kur'an, imâmet bağlamında bedâ, rec'at, takiyye gibi hususlar ele alınmıştır.³⁸

1.7. Sâsâni Kültürü'nün Şia'nın Teşekkülü'ndeki Rolü³⁹

Şiîliğin teşekkül sürecinde Sâsâni kültürünün etkilerini inceleyen çalışma, Giriş, üç ana bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Girişte, takip edilecek metot ve kullanılan bazı kaynaklara kısaca işaret edildikten sonra birinci bölümde, Sâsâni Devleti'nin sosyo-politik yapısı ve dinî durumu ele alınmıştır. Bu bağlamda Sâsânilerde din-devlet ilişkisi ve karizmatik lider anlayışı ile Zerdüştlük, Maniheizm, Mazdeizm ve Ateşperestlik'ten bahsedilir.⁴⁰ "Sâsâniler-Farslar Arasında İslâm'ın Yayılışı" başlıklı ikinci bölümde, İslâm öncesi Arap-Fars ilişkileri, Sâsâni topraklarının Müslümanlar tarafından fethi, Sâsânilerin-Farsların İslâm'ı kabulünde etkili olan faktörler ve uzun bir tarihi geçmiş olan Sâsâni kültürünün İslâm kültürüne etkisi ele

³⁵ Doğan, *Râfıza Kavramı ve Râfîzîlik*, 6-69.

³⁶ Doğan, *Râfıza Kavramı ve Râfîzîlik*, 10-12.

³⁷ Doğan, *Râfıza Kavramı ve Râfîzîlik*, 13-65.

³⁸ Doğan, *Râfıza Kavramı ve Râfîzîlik*, 66-93.

³⁹ Şahin Ahmadov, *Sâsâni Kültürü'nün Şia'nın Teşekkülündeki Rolü* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001).

⁴⁰ Ahmadov, *Sâsâni Kültürü'nün Şia'nın Teşekkülündeki Rolü*, 4-50.

alınmıştır.⁴¹ “Sâsâni Kültürünün Şia'nın Teşekkülündeki Yeri” başlıklı üçüncü bölümde, Farsların Şiiliği benimsemelerinde etkili olan faktörler, “İlk Şî” olarak nitelenen hareketlerde Farsların rolü, Fars kültürünün aşırı gruplar üzerindeki etkisi, Şî imâmetin teşekkülündeki rolü, Sâsâni siyasi hayatındaki karizmatik lider yaklaşımının masum imam anlayışına etkisi çerçevesinde incelenmiştir. Sonra Şiiliği canlı kılan unsurlardan Taziye geleneği ve Şîiler arasındaki kutsal mekanlar anlayışı üzerinde Sâsâni-Fars kültürünün etkisi ele alınmıştır.⁴²

1.8. Ağa Han İsmailileri⁴³

Giriş, iki ana bölüm ve sonuçtan oluşan tezin, giriş kısmında çalışmanın önemi, amacı, takip edilecek metot ve kaynaklar ele alındıktan sonra “Ağa Han İsmailileri'nin Tarihçesi” başlıklı birinci bölümde, öncelikli olarak Ağa Hanlar dönemine kadar İsmaililik ve fırka içinde yaşanan dini-siyasi farklılaşmalara genel hatlarıyla değinilmiştir. Daha sonra Nizârî İsmaililik'te Ağa Hanlar dönemi, sırasıyla dört Ağa Han'ın hayatı ve faaliyetleri ele alınmıştır.⁴⁴ Burada en mühim ve teşkilatçı imamlarından III. Ağa Han Sultan Muhammed Şah üzerinde daha detaylı durulmuş ve teşkilatlanma, sosyal, kültürel, ekonomik vb. alanlardaki faaliyetlerine işaret edilmiştir. “Ağa Han İsmaililerinin Günümüzdeki Durumları” başlıklı ikinci bölümde, önce Ağa Han İsmaililerinin teşkilatı bağlamında, imâmet teşkilatı, kurulları, nizamnamesi, ibadet ve eğitim mekanları olan Cemaathanelere değinilmiştir. Sonra Ağa Han İsmaililerinin inanç ve ibadetleri ele alınıp, günümüzdeki ekonomik, sosyal, kültürel ve eğitim-öğretim faaliyetlerine işaret edilmiştir.⁴⁵ Burada dini inançlarında ve uygulamalarında mezhebin bölgelere göre farklılıklar gösterdiği ve Bâtîni anlayışın değişik şekillerde etkisini halen sürdürmekte olduğu dile getirilmiştir. III. Ağa Han Sultan Muhammed Şah'ın mezhep üyelerinin dünyevi ve dinî sorunlarına çözüm olarak yayımladığı fermanlar, halefi Kerim Şah Hüseyini tarafından bir araya getirilip düzenlenerek, dünyadaki bütün Ağa Han İsmaililerin hukukî kurallarını ve dinî inançlarıyla ilgili görüşlerini içeren *The Shia Imami Ismaili Constitution* başlıklı tüzük yayınlanmıştır. Ağa Han İsmaililerinin bir tasavvuf tarikatı olarak tanımlandığı bu tüzüğün, dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşayan mensuplarının farklılıklarını ortadan kaldırarak onları tek çatı al-

⁴¹ Ahmadov, *Sâsâni Kültürü'nün Şia'nın Teşekkülündeki Rolü*, 51-71.

⁴² Ahmadov, *Sâsâni Kültürü'nün Şia'nın Teşekkülündeki Rolü*, 72-91.

⁴³ Mederbek Kadyrov, *Ağa Han İsmailileri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009).

⁴⁴ Kadyrov, *Ağa Han İsmailileri*, 8-59.

⁴⁵ Kadyrov, *Ağa Han İsmailileri*, 60-98.

tında birleştirmeye yönelik olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, tarihte terör ve tedhiş ile anılan İsmailîlerin, günümüzde gerçekleştirdikleri birtakım faaliyetler aracılığıyla sahip oldukları eski olumsuz imajlarından kurtulmaya çalıştıkları zikredilmiştir.

1.9. Şii İhticâc Geleneği: Kuleynî Örneği⁴⁶

Şiilerin imâmeti delillendirme gayretleri neticesinde oluşan ihticâc geleneğini Kuleynî örneğinde inceleyen çalışma, giriş, iki ana bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Girişte araştırmanın metodu, imâmet ve ihticâc kavramları, Şii imâmet nazariyesinin teşekkülü, ihticâc geleneği ve yararlanılan bazı kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir.⁴⁷ Burada Şii ihticâc geleneği ile Şii doktrinlerini temellendirmeye çalışan ya da kimi delil örnekleri içeren eserlerin oluşturduğu geniş edebiyatın kastedildiği, bu geleneğin, Şiiler için özel ve kimi zaman doğaüstü bir dini konum olan imâmet kavramı üzerinde yoğunlaştığı ifade edilmektedir. “Kuleynî Öncesi İhticâc Geleneği” başlığı altında Kuleynî öncesi ihticâc literatürü ile Muhammed b. Hasan es-Saffâr, Ali b. İbrahim el-Kummi ve Muhammed b. Mes’ud el-Ayyâşi isimleri merkeze alınarak Kuleynî öncesi ihticâc faaliyetleri incelenmiştir.⁴⁸ “Kuleynî ve İmâmeti Temellendirme Biçimi” başlıklı ikinci bölümde, Kuleynî’nin hayatı ve eserlerine yer verildikten sonra *el-Kâfi* adlı eserinde imâmeti temellendirmesine işaret edilip, konuya ilişkin ihticâc örnekleri, imâmetin zorunluluğu ve delilleri, imamların vasıfları, imamların dindeki konumu ve imamlara itaat bağlamında ele alınmaktadır. Kuleynî bu hususlara, imâmeti ayet ve hadislerle temellendirme meselesine tahsis ettiği *el-Kâfi*’nin Usûl bölümünün dördüncü alt başlığı Kitâbu’l-Huccet kısmında değinmektedir. Kuleynî burada, önemli ihticâc örneklerini teşkil eden, ayetlerin imamlar tarafından yapılan yorumlarına, kendisinden önceki kimi âlimler tarafından kullanılmış delillere ve bizzat kendisinin ortaya koyduğu yeni bir takım delillere yer vermektedir. Çalışmada en son olarak da imâmetin Hz. Ali ve onun soyundan devam ettiğini nakli delillerle kanıtlamaya çalışan Şiiler arasında en eskilerinden biri olan Kuleynî’nin ihticâc geleneğindeki yerine işaret edilmektedir.⁴⁹

⁴⁶ Nuran Üçok, *Şii İhticâc Geleneği: Kuleynî Örneği* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013).

⁴⁷ Üçok, *Şii İhticâc Geleneği: Kuleynî Örneği*, 1-16.

⁴⁸ Üçok, *Şii İhticâc Geleneği: Kuleynî Örneği*, 17-38.

⁴⁹ Üçok, *Şii İhticâc Geleneği: Kuleynî Örneği*, 39-78.

1.10. *Nehcü'l-Belâğa'nın Kaynakları, İnşa Süreci ve Şiilik Üzerindeki Tesiri*⁵⁰

Giriş, dört ana bölüm ve sonuçtan oluşan çalışmanın giriş kısmında yöntemi, kavramsal çerçevesi, amacı, önemi, kaynakları hakkında bilgi verildikten sonra birinci bölümde Seyyid Radî'nin hayatı, eserleri ve *Nehcü'l-Belâğa'nın* ona nisbeti ile ilgili tartışmalar ele alınmaktadır.⁵¹ “Seyyid Radî'den Önce Hutbe Yazma Geleneği ve *Nehcü'l-Belâğa'nın Kaynakları*” başlıklı ikinci bölümde, Şiiler ve Şiiler dışında Hz. Ali'nin hutbelerini yazma kültürüne değinilmekte, “*Nehcü'l-Belâğa'nın Yazım Süreci*” başlıklı üçüncü bölümde Seyyid Radî'nin, eseri derlerken faydalandığı kaynaklar, isimler, kitabı yazım süreci, hedefi, Radî sonrası gelenek ve *Nehcü'l-Belâğa'nın* yazma nüshalarına yer verilmiştir.⁵² “*Nehcü'l-Belâğa'nın Şii Dünyadaki Anlam ve Önemi*” başlıklı dördüncü bölümde, Hz. Ali'ye atfedilen hutbeler, mektuplar, hikmetli sözleri içeren *Nehcü'l-Belâğa'nın* Şii literatüründeki yansımaları, ona yazılan şerhler, imâmet, hilafet tartışmalarındaki yeri, Şıksıkiyye hutbesi, *Nehcü'l-Belâğa'da* Ehl-i Beyt'in yeri, imâmet inancı ve Şii alimlerin *Nehcü'l-Belâğa'ya* bakışları ele alınmaktadır.⁵³

Günümüz Şii düşüncesini etkileyen önemli eserlerden biri olan *Nehcü'l-Belâğa* 5/11. asrın başlarında yazılmıştır. Yazarının kim olduğu ile ilgili ilk şüphe, yaklaşık üç asır sonra İbn Hallikan tarafından gündeme getirilmiştir. Bu çalışmada kitabın Seyyid Radî'ye ait olduğu kanaati ağırlık kazanmıştır. Kitap ile ilgili en çok itirazlara konu olan mesele, kitapta yer alan hilafet meselesi ve ilk üç halife hakkındaki görüşlerdir. *Nehcü'l-Belâğa'nın*, edebi açıdan Hz. Ali'nin güzel sözlerini, edebi yönünü ortaya çıkarmak için yazıldığı beyan edilse de aslında bu eserin, siyasi, itikadi ağırlıklı bir kitap olduğu ve bu yönünün edebi yönüne baskın olduğu kanaatine varılmıştır. İsnâaşeri Şiileri dışında günümüzde özellikle İsmaililer bu eser üzerine yoğun çalışmalar yapmaktadır. İsnâaşeri Şiilerin, Safeviler dönemine kadar bu eserin sıhhatinde şüphe etmeseler dahi kaynak olarak göstermekten çekindikleri ve günümüzde kaynak eserlerden biri sayıldığı ifade edilir.

⁵⁰ Hasan Apaydın, *Nehcü'l-Belâğa'nın Kaynakları, İnşa Süreci ve Şiilik Üzerindeki Tesiri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

⁵¹ Apaydın, *Nehcü'l-Belâğa'nın Kaynakları, İnşa Süreci ve Şiilik Üzerindeki Tesiri*, IX-XXVII, 28-41.

⁵² Apaydın, *Nehcü'l-Belâğa'nın Kaynakları, İnşa Süreci ve Şiilik Üzerindeki Tesiri*, 42-79.

⁵³ Apaydın, *Nehcü'l-Belâğa'nın Kaynakları, İnşa Süreci ve Şiilik Üzerindeki Tesiri*, 80-119.

2. DOKTORA TEZLERİ*

2.1. Hicri II. Asırda Kûfe Merkezli Gulât Hareketler⁵⁴

Tez, giriş, üç ana bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Girişte metot ve kaynaklar hakkında bilgi verildikten sonra birinci bölümde, Kûfe merkezli Şii nitelikli gulât hareketlerin sebepleri bağlamında Kûfe'nin coğrafi, siyasi, dini-kültürel, sosyo-ekonomik yapısı ile gulât hareketlerin kaynakları İslâmî dönem ve İslâm öncesi inanç ve kültürler çerçevesinde ele alınmıştır.⁵⁵ İkinci bölümde Emevîler devrinde Kûfe'de Şii nitelikli gulât hareketleri; Sebeiyye, Muğiriyye, Mansûriyye, Kâmiliyye, Keysâniyye ve Keysâni olarak nitelenen Kerbiyye, Hamza b. Umâre hareketi, Ebû Hâşim ve onunla ilişkilendirilen hareketler (Hâşimiyye, Beyâniyye, Harbiyye, Cenâhiyye) konu edilir.⁵⁶ Üçüncü bölümde Abbasiler döneminde Kûfe'de ortaya çıkan Şii nitelikli gulât hareketler çerçevesinde Abbasi Şiası'ndan Râvendîyye, Ebu'l-Hattab-Hattâbiyye (Bezîgiyye, Umeyriyye, Muammeriyye, Mufaddaliyye vb.), Zemmiyye, İsmâliyye ve onlarla ilgili hareketler ile Şuûbiyye ve Zenâdika'nın Şii nitelikle gulât ile ilişkisi incelenir.⁵⁷

Yazar, gulûv olarak nitelendirilen fikirlerin, farklı dönemlerde, farklı görüş mensuplarınca muhtelif kapsamlarda dile getirildiğini zikreder. Söz konusu fikirlerin genel olarak, ulûhiyet anlayışı çerçevesinde tezahür eden teşbih, tecsim, hulûl, tecsîd, bedâ, tefvîz iddiaları, tenâsüh, devir iddialarına dayalı olarak ahiret hayatının bütünüyle inkârı, ibâhî anlayışlar, Kur'an anlayışı bağlamında tezahür eden bâtinî ve te'vîl ve tebdîl-i Kur'an iddiaları, nübüvvet anlayışı çerçevesinde tezahür eden nübüvvetin sürekliliğini dile getirerek nübüvvet iddiaları, kurtuluş fikri bağlamında ortaya çıkan gaybet, ric'at fikirlerinin atfedildiği imam ve mehdilik iddiaları şeklinde ortaya çıktığını ifade eder.⁵⁸

* Bu başlık yazılırken büyük oranda Mehmet Ümit tarafından kaleme alınan "Türkiye'de İlahiyat Fakültelerinde Yapılan Şiilikle İlgili Doktora Tezleri" (*İslâmî Araştırmalar*, XXIX/2, 2018, 422-447) isimli makalesindeki ilgili kısımlardan yararlanılmıştır.

⁵⁴ Yusuf Benli, *Hicri II. Asırda Kûfe Merkezli Gulât Hareketler* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999).

⁵⁵ Benli, *Hicri II. Asırda Kûfe Merkezli Gulât Hareketler*, 1-159.

⁵⁶ Benli, *Hicri II. Asırda Kûfe Merkezli Gulât Hareketler*, 160-225.

⁵⁷ Benli, *Hicri II. Asırda Kûfe Merkezli Gulât Hareketler*, 226-279.

⁵⁸ Benli, *Hicri II. Asırda Kûfe Merkezli Gulât Hareketler*, 281.

2.2. Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi ve Kâsım er-Ressî⁵⁹

Mezhep esaslarının büyük bir kısmındaki benzerlikten yola çıkarak Zeydiyye ile Mu'tezile'nin fikrî etkileşim sürecinin ele alındığı incelemede, Zeydiyye-Mu'tezile arasındaki fikrî ilişki, Zeydiyye'nin kendisiyle başlatıldığı Zeyd b. Ali (122/749)'den Kâsım Ressî (246/860)'nin ölümüne kadarki zaman dilimi çerçevesinde incelenmiştir. Bu bağlamda girişte metot ve kaynaklar hakkında bilgi verildikten sonra birinci bölümde, Zeydiyye ve Mu'tezile'nin kısa tarihçesi ve ortak görüşleri sunulmuştur. Ayrıca burada Zeyd b. Ali'den Kâsım Ressî'ye kadar olan dönemde Zeydî kimliğiyle meşhur olan önde gelen kimselerin görüşleri ve ilk Zeydî fikirler ortaya konularak Mu'tezile'nin görüşleriyle mukayese edilmiştir.⁶⁰ "İlk Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi" isimli ikinci bölümde, öncelikle Zeyd b. Ali-Vâsıl b. Ata ilişkisi, ilmî gelenek, fikirleri ve siyasî tavır birlikteliği alt başlıklarında incelenmiştir. Sonra Kâsım Ressî'ye kadar olan dönemde Ali evladından Abbasi iktidarına karşı ayaklananlar, bu ayaklanmalarda Zeydilerin ve Mu'tezililerin tutumları ele alınmıştır. Bu bağlamda ferdi düzeyde bazı irtibatlar olsa da, iki ekol arasında yakınlığa zemin hazırlayacak bir eylem birlikteliğine pek rastlanılmamıştır. Bu bölümün sonunda Mu'tezile'de Mevdülün İmâmeti ve Zeydiyye içinde bariz olarak ilk defa Kâsım Ressî tarafından ortaya konulan Beş Esas verilerek Mu'tezile'nin Beş Esasıyla mukayese imkanı sunulmuştur.⁶¹ "Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşiminde Kâsım er-Ressî'nin Yeri" başlıklı üçüncü bölümde, önce Kâsım'ın hayatı, eserleri, iktidarla ilişkileri, içinde yaşadığı sosyo-politik ortam ve onun yaşadığı dönemde Mu'tezile'nin durumu konu edilir. Sonra Kâsım Ressî'nin iki mezhebin etkileşimindeki yeri, Kâsım'ın görüşleri, kullandığı metot ve delilleri, Mu'tezile'nin beş esasıyla (özellikle Kâsım'ın da benimsediği Tevhid, Adalet, el-Va'd ve'l-Va'id'le) mukayese edilerek incelenir. Sonuç olarak 3/9. asrın başlarına kadar Zeydiyye'nin Mu'tezile'nin görüşlerinden genel olarak etkilenmediği zikredilir. Zeydiyye içinde Mu'tezile'nin Tevhit, Adalet, el-Va'd ve'l-Va'id esaslarına yakın görüşler serdeden ilk şahsın Kâsım Ressî olduğu ve onun daha sonraki Zeydilerin Mu'tezilî esasları benimsemelerine uygun zemini hazırladığı ifade edilir.⁶² Bu hususlar, imkân nispetinde Zeydî kaynaklar, Kâsım

⁵⁹ Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi ve Kâsım er-Ressî* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003). Bu çalışma, aynı başlıkla İSAM Yayınları tarafından (İstanbul 2010) basılmıştır. Atıflar matbu metne yapılmıştır.

⁶⁰ Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, 13-79.

⁶¹ Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, 81-162.

⁶² Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, 163-221. Ayrıca bkz. Habib Kartaloğlu (Kitap tanıtımı), "Zeydiyye-Mutezile Etkileşimi (Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin

Ressi'nin kendi eserleri, dönemin diğer kaynakları ve konuyla ilgili kaleme alınan çağdaş araştırmalara müracaat edilerek ortaya konulmaya çalışılmıştır.

2.3. Dürzîliğin Teşekkül Süreci ve İnanç Esasları⁶³

Tez, giriş, üç ana bölüm ve sonuçtan oluşur. Girişte, metot ve çalışmada yararlanılan başta Dürzî risaleleri olmak üzere kaynaklar hakkında bilgi verildikten sonra “Dürzîliğin Arkaplanı: İsmâililik ve Hakim Biemrillah” isimli birinci bölümde Dürzîliğin arka planı bağlamında İsmâililik, Hâkim Biemrillah dönemine kadar Fâtîmî Devleti, Hâkim Biemrillah (411/1021), kişiliği, siyasî, dinî politikası, icraatları, hakkında ortaya atılan ulûhiyet iddiaları ve ölümü sonrası meydana gelen siyasî gelişmeler incelenir.⁶⁴ Burada Dürzîlerce ilah kabul edilen Hâkim Biemrillah'ın başarılı bir lider olup, Dürzî öğretileri yapan kişilerden habersiz olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

“Dürzî Mezhebinin Teşekkülü”nün konu edildiği ikinci bölümde, Hâkim Biemrillah'ın ulûhiyetini ilk iddia edenler (Hasan b. Haydara el-Ferganî ve Neştekin ed-Derezî), Hamza b. Ali ve Dürzî mezhebinin teşekkülündeki rolü ve ilk Dürzî faaliyetler ele alınır. Burada Hâkim Biemrillah'ın ulûhiyetini ilk iddia edenin Hasan b. Haydara el-Ferganî olduğu, onun öldürülmesiyle doğan boşluğu Neştekin ed-Derezî'nin doldurmaya çalıştığı, onun da öldürülmesiyle Hamza b. Ali'nin davetin lideri olduğu, sonuçta Dürzî davetinin örgütlenme ve kurumsallaşmasında Hamza'nın rolüne işaret edilerek mezhep kurucusu kabul edildiği ifade edilmiştir. “Dürzîlerin İnanç Esasları” isimli üçüncü bölümde, inanç esasları bağlamında, Dürzîlerin Tanrı anlayışları, yaratılış nazariyeleri, Hududları bilme, tekammüs, yedi esas, kıyamet ve hesap günü ve ilahi bilgiyi gizli tutma konuları işlenmiştir.⁶⁵

Ölümüne Kadar”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIV/25 (2012/1), 259-262.

⁶³ Ahmet Bağhoğlu, *Dürzîliğin Teşekkülü ve İnanç Esasları* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003). Bu tez daha sonra basılmıştır: Ahmet Bağhoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2004). Referanslar, matbu metne yapılmıştır.

⁶⁴ Bağhoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, 9-104.

⁶⁵ Bağhoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, 105-188. Bu eserle ilgili olarak ayrıca bk. Mehmet Atalan (Kitap Tanıtımı), “İnanç Esasları Açısından Dürzîlik”, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004”, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2008), 43-54.

2.4. Tarihi Süreç İçerisinde Sebeiyye⁶⁶

İlk Şii fikirler ve ortaya çıkış süreçlerine ilişkin çalışma, giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşan çalışmanın giriş kısmında araştırmaya ilişkin metod, kaynaklar ve çağdaş çalışmalar hakkında bilgi verilir. “Hz. Osman ve Hz. Ali Dönemlerinde Sebeiyye” isimli birinci bölümde, Seyf b. Ömer (170/786 veya 200/815)’in rivayetlerine dayanan Şam, Basra, Kûfe ve Mısır’daki Sebeiyye ilgili nakiller, Hz. Osman dönemi ve öldürülüş süreci, Hz. Ali’nin hilafete gelişi ve Cemel vakasında Sebeiyye ile ilgili rivayetler değerlendirilmektedir. Sebeiyye diye bir grubun varlığına ilişkin bilgilerin dayandığı Seyf b. Ömer rivayetleri, kendi içlerinde bulunan çelişkiler ve dönemin olaylarında pek karşılığının bulunmadığına vurgu yapılarak Hz. Osman döneminde böyle bir fırkanın olmadığı sonucuna ulaşılır. Seyf’in, Hz. Osman’a ve icratlarına muhalefet edenleri Sebei olarak nitelediği kaydedilir. Aynı kavramın, Hz. Ali’nin hilafete geliş sürecinde isyancıları nitelemek için, hilafetinde ve Cemel vakasında da ‘Hz. Ali’nin kendilerine söz geçiremediği grup’ anlamında kullanıldığı belirtilir. Yazar, Seyf b. Ömer’in aktardığı söz konusu bilgilerin ‘bir sahabe savunusu’ niteliğinde olduğu kanaatine ulaşır.⁶⁷

“Emeviler ve Abbâsiler Döneminde Sebeiyye” başlıklı ikinci bölümde, Sebeiyye ile ilgili kullanılan diğer kavramlar ve bu kavramların ilişkilendirildiği hareketler ile makâlât ve fırak edebiyatındaki ‘Sebeiyye’ ile ilgili rivayetler ele alınıp, değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Sünnî fırak edebiyatındaki Abdullah b. Sebe ve Sebeiye ile ilgili rivayetlerin çoğunluğunun kurgu olup bunlarla, Şia, alt kollarını yermenin hedeflendiği zikredilir. Şii (özellikle İmamî) fırak edebiyatındaki ilgili rivayetlerin ise, çok kötü bir tarih kurgulayıp, kendilerini temize çıkarma ve bu kötü tarihle bağlarının olmadığını ispat endişesi taşıdığı kaydedilir.⁶⁸

“Sebeiyye ile İlişkilendirilen İsim ve Görüşler” ismini taşıyan üçüncü bölümde, Sebei kavramının, Hz. Osman’ın muhalifleri, Yemen kökenliler, Şii eğilimliler için kullanıldığı belirtilerek sözkonusu kullanımların yapıldığı şahıslar, Sebeiyye Haricilik ilişkisi, Sebeiyye ile ilişkilendirilen Vasilik ve rec’at görüşleri konu edilir. Sonuçta Hz. Osman ve Ali dönemlerinde Sebeiyye diye bir fırkanın bulunmadığı, Sebeiyye fırkasıyla ilişkilendirilen vasilik ve rec’at gibi fikirlerin 1./7.

⁶⁶ Sıddık Korkmaz, *Tarihi Süreç İçerisinde Sebeiyye* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003). Bu tez daha sonra, *Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi* (Araştırma Yayınları, Ankara 2005) başlığıyla basılmıştır. Atıflar, matbu metne yapılmıştır.

⁶⁷ Korkmaz, *Tarihin Tahrifi*, 23-62.

⁶⁸ Korkmaz, *Tarihin Tahrifi*, 63-141.

asrın son çeyreğinden itibaren gündeme gelen fikirler olduğu vurgulanır.⁶⁹ Ekler kısmında da konuya ilişkin Seyf b. Ömer'in Kufe ve Mısır'da Sebeiyye ile ilgili rivayeti, Hz. Ali'nin Sebeiyye ile ilişkisine dair rivayeti, Cemel vak'asındaki Sebeiyye'ye ilişkin rivayetleri, Kummi'nin Sebeiyye tasviri ile Keşşî'nin Abdullah b. Sebe ve Hz. Ali ilişkisini tasviri ile Kummi'nin Kafatası Hikâyesi'nin Türkçe çevirileri yer alır.

2.5. Şiîliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer es-Sâdık'ın Yeri⁷⁰

Araştırma giriş, üç ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte yararlanılan temel kaynaklar, metot ile Şia ve Rafizî kavramlarını ele aldıktan sonra "İlk Şiî Farklılaşmalar" isimli birinci bölümde, bu farklılaşmanın tezahürleri olarak imâmet, vasîlik Ehl-i Beyt, mehdilik, gaybet ve rec'at kavramları üzerinde durulur. Söz konusu farklılaşmada kabileciliğin rolü bağlamında Emevî-Hâşimî, Alioğulları-Abbasoğulları ve Mevâlî-Arap çekişmeleri ele alındıktan sonra Cafer Sâdık öncesi Şiîliğin genel çerçevesi sunulmaktadır.⁷¹

"Cafer es-Sâdık ve Şiîlik" başlıklı ikinci bölümde önce Cafer Sâdık'ın hayatı, fikirleri, belli başlı öğrencileri ve iktidarla ilişkilerine yer verilir. Sonra onun ismi etrafındaki (uluhiyet, nübüvvet, vasîlik ve mehdilik) iddialar, dönemdeki Şiî karakterli (Beyan b. Sem'an, Muğire b. Said el-Iclî, Zeyd b. Ali ve Muhammed b. Abdillâh en-Nefsü'z-Zekiyye) isyanlara karşı tutumu ve dönemdeki Şiî nitelikli (Râfizîlik ve Zeydiyye) fırkalarla irtibatı konusu ele alınmıştır.⁷²

"Ca'fer es-Sâdık Sonrası Şiîlik" isimli üçüncü bölümde, Ca'fer Sâdık'ın vefatından sonra ortaya çıkan ve onunla irtibatlandırılan Şiî fırkalar (Eftahiyye, İsmâiliyye, Museviyye, Nâvusiyye ve Şumeytiyye) üzerinde durulduktan sonra Ca'fer Sâdık'ın İsnâ Aşeriyye mezhebinin oluşum sürecine etkisi/katkısı değerlendirilir.⁷³

Sonuç olarak Ca'fer Sâdık döneminde, İmamiyye Şiası'nın imâmet nazariyesinin temel unsurları olan on iki imam inancı, bu imamların nass ve tayinle belirlendikleri ve onların masum imamlar olduklarına

⁶⁹ Korkmaz, *Tarihin Tahrifi*, 143-200. Siddık Korkmaz'ın bu eseriyle ilgili olarak ayrıca bk. Cenksu Üçer (Kitap Tanıtımı), "Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi", *Marife* 5/3 (2005), 467-472; Yunus Öztürk, "Tarihin Tahrifi Meselesi (Siddık Korkmaz)", *İslâmi Araştırmalar* 27/3 (2016), 448-450.

⁷⁰ Mehmet Atalan, *Şiîliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer es-Sâdık'ın Yeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004). Bu tez daha sonra basılmıştır: Mehmet Atalan, *Şiîliğin Farklılaşma Sürecinde Cafer Sadık'ın Yeri* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2005). Atıflar matbu metne yapılmıştır.

⁷¹ Atalan, *Şiîliğin Farklılaşma Sürecinde Cafer Sadık'ın Yeri*, 21-64.

⁷² Atalan, *Şiîliğin Farklılaşma Sürecinde Cafer Sadık'ın Yeri*, 65-145.

⁷³ Atalan, *Şiîliğin Farklılaşma Sürecinde Cafer Sadık'ın Yeri*, 146-161.

dair bir inanışın var olduğunu söylemenin pek mümkün olmadığı zikredilir. Ebû Hanife ile Ca'fer Sâdık arasındaki ilişkinin hoca talebe değil de çağdaş iki alim ilişkisi olduğu, Ca'fer Sâdık'ın sırrî ilimlerde uzman olup, bu hususlarda kitaplar yazarak öğrenciler yetiştirdiği iddialarının gerçeği yansıtmadığı, ona göre tevhîdin, Allah'ın zat, sıfat ve fiil bakımından birleşmesi anlamına geldiği ifade edilir.

2.6 İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci⁷⁴

Tez, giriş, üç ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte yararlanılan kaynaklar, çalışmanın metodu, Şîa, Râfıza, İmâmiyye, Kat'îyye, İsnâaşeriyye temel kavramları ile İmamiyye öncesi Şîilik bağlamında ilk Şîi fikirler olarak tevelli-teberri, mehdilik, vasilik ve gizli ilim üzerinde durulur.⁷⁵

“Hüseynî Aile Merkezli İlk Farklılaşmalar ve İmâmet Nazariyesinin Ortaya Çıkışı” isimli birinci bölümde, önce Cafer Sâdık (148/765) ve ders halkasına devam eden önde gelen şahısların (talebelerin) görüşleri bağlamında imâmet nazariyesinin tezahürleri incelenmektedir. Burada yazar, Cafer Sâdık döneminde imâmette nass-ve tayin anlayışının tespit edilemediğini, bu anlayışın, Musa Kâzım döneminde Hişam b. el-Hakem (179/795) tarafından dile getirildiğini ifade etmektedir. Hişam'a göre nübüvvet gibi imâmet de Allah tarafından bildirilmekte, aralarındaki fark, nübüvveti peygambere melek/Cebrail, imâmeti imama/Hz. Ali'ye Hz. Peygamber bildirmiştir. Hz. Ali'den sonra ise, mevcut imamın, kendisinden sonraki imamı bildirmesiyle olacağı anlayışı benimsenmiştir. Daha sonra bu başlık altında Musa Kazım'ın, kendi adı etrafındaki oluşumlarla, İmamiyye'nin öncüleri sayılan şahıslarla ilişkileri, bunların siyasal yansımaları, imâmette nass ve tayin fikri bağlamında ele alınıp, bunun diğer fikirlere etkisi, imamın gerekliliği, nitelikleri, imâmetin en büyük kardeşe ait oluşu, kardeşten kardeşe geçemeyeceği, bedâ ve takiyye konuları üzerinde durulur.⁷⁶

“İmâmiyye'nin Öncülerinin Bölünmesi ve Kat'îyyenin Merkeze Oturması” başlıklı ikinci bölümde, Musa Kâzım'ın vefatının ardından taraftarları arasında imâmet konusunda meydana gelen ihtilaflar çerçevesinde Vâkıfa, Kat'îyye, Kat'îyye'nin önde gelenleri, Ali er-Rıza'nın vefatından Hasan el-Askerî (ö. 260/873)'nin vefatından sonraki döneme kadar Kat'îyye arasındaki ihtilaflar üzerinde durulur.

⁷⁴ Metin Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004). Bu tez daha sonra basılmıştır: Metin Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2009). Atıflar matbu metne yapılmıştır.

⁷⁵ Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, 13-55.

⁷⁶ Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, 57-144.

Söz konusu ihtilaflarla ilgili olarak çocuk yaşta birinin imam olup-olamayacağı, imamın bilgi kaynakları gibi konular etrafındaki ihtilaflar, bu dönemin önde gelen Kat'ileri, onların muhalifleriyle ilişkileri, iktidarın tutumu, bu dönemin İmamiyye ve imâmet nazariyesi açısından önemi incelenir.⁷⁷

“İsnâaşeriyye'nin Ortaya Çıkışı ve İmâmet Nazariyesinin Tamamlanması” isimli üçüncü bölümde, Hasan el-Askerî sonrası durum ele alınır. Bu bağlamda Hasan el-Askerî'nin kardeşleri etrafında geliştirilen yaklaşımlar, hiçbir imama bağlanmayanlar, Hasan el-Askerî'nin bir oğlunun olduğu, onun varlığının temellendirilmesi ve onun, on ikinci imam olduğu fikrinin genel kabul görmeye başlaması, on ikinci imamın gaybeti fikrinin temellendirilmesi gibi hususlar konu edilir. Ayrıca imamların sayısının on iki ile sınırlandırılması ve Kat'iyye'nin İsnâaşeriyye İmamiyyesi adını alması süreci üzerinde durulur.⁷⁸ Sonuç kısmında da tez içerisinde ulaşılan bulgular özetlenmiştir. Tez içerisinde konuyu süreçlere dikkat ederek kronolojik bir çerçevede almaya gayret eden yazar, çalışmasında, mevcut erken dönem Şii kaynakları esas almakla birlikte diğer kaynaklar ve kısmen konuya ilişkin çağdaş çalışmalardan da yararlanmışır.

2.7. İsmailiyye'nin Teşekkül Süreci⁷⁹

Ulaşılabilen en erken kaynaklardan hareketle İsmaililiğin teşekkül sürecini ortaya koymayı amaçlayan çalışma, giriş, üç ana bölüm ve sonuçtan oluşur. Giriş kısmında yararlanılan kaynaklar ve izlenecek metot hakkında bilgi verildikten sonra “İlk İsmaililik” başlıklı birinci bölümde, İsmailik öncesi durum, Ca'fer Sâdık'ın vefatı akabinde taraftarlarının ayrıldıkları gruplar, ilk İsmaililer, İsmail b. Ca'fer, Muhammed b. İsmail ve onlarla ilişkili gruplar ele alınır.⁸⁰ “İsmaililiğin Teşekkülünde Gizli Davet Dönemi” başlığını taşıyan ikinci bölüm, gizli imamlar (Abdullah er-Radiy, Ahmed b. Abdillâh et-Takiy, Hüseyin b. Ahmed) dönemi ve bu dönemde İsmailî davetin Horasan-Maveraünnehir, Irak, Yemen ve Bahreyn'deki faaliyetlerini konu alır.⁸¹ “Açıktan Davet” başlıklı üçüncü bölüm ise, Muhammed b. İsmail'in mehdiliği yerine, kendisi ve kendinden önce davetin başında bulunan atalarının imâmetini savunan Fâtımî Devleti lideri Ubeydullah Mehdi'nin imâmeti ve nesebi etrafındaki tartışmalar ile Abdullah b.

⁷⁷ Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, 145-199.

⁷⁸ Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, 201-243. Bu çalışma ile ilgili olarak ayrıca bkz. Özgür Kavak (Kitap Tanıtımı), “İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci”, *Divan* (2009/2), 145-150.

⁷⁹ Muzaffer Tan, *İsmailiyye'nin Teşekkül Süreci* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005).

⁸⁰ Tan, *İsmailiyye'nin Teşekkül Süreci*, 7-59.

⁸¹ Tan, *İsmailiyye'nin Teşekkül Süreci*, 60-120.

Meymun el-Kaddah'ın kimliğine ilişkin Sünnî ve İmami kaynaklarda verilen bilgiler değerlendirilir.⁸² Bu tartışmalar neticesinde İsmailîler, Muhammed b. İsmail'in mehdiliğini savunan Karmatiler ve Muhammed b. İsmail'den sonra davetin başına geçen haleflerinin imâmetini savunan Fâtımî İsmailîleri şeklinde ikiye bölünmüştür.

2.8. Şiîliğin Azerbaycan'da Yayılma Süreci⁸³

Araştırma, giriş, üç ana bölüm ve sonuç kısmından oluşur. Girişte takip edilen metot ve kullanılan kaynaklar hakkında bilgi verildikten sonra “Safevî Devleti'nin Doğuşuna Kadar Azerbaycan” isimli birinci bölümde Hulefâ-i Raşidîn döneminden Safevî Devleti'nin kuruluşuna kadar Azerbaycan'ın coğrafi, siyasî, etnik-kültürel, dinî-mezhebî durumu ve bölgede etkili olan tarikatlar, türbe, zaviye ve hangahlar genel çerçevede ele alınır.⁸⁴ “Azerbaycan'ın Şiîleşmesi Sürecinde Erdebil Tekkesi ve Rolü” başlıklı ikinci bölümde Azerbaycan'ın Şiîleşme sürecinde etkili olan Erdebil tekkesinin tarihçesi, tekkenin şeyhleri, işleyişi, Şiîleşmesi, siyasallaşması, tarikat devletinin örgütlenmesinde Şeyh Haydar'ın rolü ile Kızılbaşlık ve Kızılbaş kabileleri üzerinde durulmuştur.⁸⁵ Üçüncü bölüm olan “Safevî Devleti ve Azerbaycan'da Yayılması” ana başlığı altında, Safevî devletinin politik, sosyal, dinî ve ideolojik arka plânı, Şah İsmail'in hayatı, Safevî Devleti'nin kurulmasındaki rolü, Şiîliğin devletin resmî mezhebi ilanı, Safevî-Osmanlı mücadelesinin nedenleri, Azerbaycan'da Safevî hakimiyeti ve Şiîleştirme faaliyetleri, bu faaliyetlerde rol alan âlimler, Safevî propagandasının bölgesel etkileri, Azerbaycan'daki sosyo-politik (Yezidi Kürtlerin isyanı, Muşâşâ isyanı, Şirvan'da isyanlar), etnik-kültürel (Türk-lük faktörü) ve dinî-mezhebî (Kızılbaşlık farklılaşması) sonuçları incelenmiştir.⁸⁶ Sonuç kısmında da araştırmada ulaşılan bulgular özetlenmiştir. Bu çerçevede Safevîler dönemine kadar Azerbaycan'da İslâm'ın daha çok tasavvufî bir boyutta yaşandığı, Erdebil tekkesinin Şiîleşme sürecinin Şeyh Cüneyd zamanında başladığı, Şeyh Haydar'ın Kızılbaş Şiî ideolojisini ortaya koyarak Safevîleri iktidara yaklaştırdığı, Şah İsmail'in kurduğu devletin sosyo-politik arka planında Akkoyunluların, yerli ve göçebe Türklerin etkisinin olduğu, Safevîlerin taraftar kitlesinin ana unsurunu sosyo-kültürel ve etnik açıdan Türkler oluşturduğu için yapılan propagandaların merkezinde daima Türklerin yaşadıkları beldeler ve Türk oymaklarının yer aldığı, Azer-

⁸² Tan, *İsmailiyye'nin Teşekkül Süreci*, 121-166.

⁸³ Şahî Ahmadov, *Azerbaycan'da Şiîliğin Yayılma Süreci* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005).

⁸⁴ Ahmadov, *Azerbaycan'da Şiîliğin Yayılma Süreci*, 1-45.

⁸⁵ Ahmadov, *Azerbaycan'da Şiîliğin Yayılma Süreci*, 46-73.

⁸⁶ Ahmadov, *Azerbaycan'da Şiîliğin Yayılma Süreci*, 74-116.

baycan'da Şiiliğin yaygın olarak Safevîlerin faaliyetleri sonucu olduğu, bu çerçevede Anadolu'daki Kızılbaşlık devam etmesine rağmen Azerbaycan'daki Kızılbaşlığın zamanla büyük oranda Şii-Caferî anlayışa dönüştüğü ifade edilir. Ekler kısmında ise Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail arasındaki yazışmalar, Kanuni Sultan Süleyman'ın Şah Tahmasb'a yazdığı iki mektup ile Kemal Paşazâde'nin Kızılbaşlar hakkındaki fetvası verilmiştir.⁸⁷

2.9. Gaybet İnancı ve Şiilik'teki Yeri⁸⁸

Tez, giriş, üç ana bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Girişte metot ve kaynaklar ile gaybet ve rec'at kavramları üzerinde durulur. "Gaybet Fikrinin Tarihi Arka Planı ve İlk Tezahürleri" başlıklı birinci bölümde, gaybet fikrinin doğuşunda etkili olan faktörler, Emevîler ve Abbasîler dönemlerinde haklarında gaybet iddialarında bulunulan şahıslar bağlamında Şia'da gaybet fikrinin oluşum süreci ve bu süre zarfında Ali evladından gaybeti iddia edilen bazı şahıslar incelenmektedir.⁸⁹ "Şia'da Gaybetle İlgili Gelişmeler" ismini taşıyan ikinci bölümde, İmâmiyye'nin on birinci imamı Hasan el-Askerî dönemindeki siyasî ortam, onun ölümüyle taraftarları arasında başlayan liderlik tartışmaları, kararsızlık dönemi ve on ikinci imam Muhammed Mehdi'nin varlığı üzerinde durulur. Sonra Hasan el-Askerî sonrası sefirlik/vekillik iddiaları, dört sefir, gaybete giden süreçte etkili olan Eş'arî, Nevbahti, Furat aileleri gibi bazı aileler, şahıslar ve Büveyhîlerin katkıları ele alınır.⁹⁰ Üçüncü bölümde "Gaybetin İmâmiyye ile Birlikte Bir İnanç Esası Haline Gelmesi ve Şia Açısından Önemi" ana başlığı altında gaybetin imâmetin temel ögesi olması bağlamında gaybetle ilgili ilk metinler, on ikinci imamın gaybeti, İmâmiyye'de gaybet doktrininin ortaya çıkışı, gaybetin sebepleri, süresi, tabiatı, kelami temelleri, iki gaybet görüşü, ve on ikinci imamın mehdiliği incelenir. Bu süreçte On İki İmam Şiası'nın teşekkülü irdelenir. Son olarak da "Gaybet İnancının Şii İmâmet Nazariyesine Etkisi" alt başlığında takiiyenin gaib imamı bekleme düşüncesiyle birleşmesi ve imamın gaybetinde fakihlerin rollerinin artması konuları değerlendirilir.⁹¹ Sonuç

⁸⁷ Ahmadov, *Azerbaycan'da Şiiliğin Yayılma Süreci*, 120-130.

⁸⁸ Cemil Hakyemez, *Gaybet İnancı ve Şiilik'teki Yeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006). Bu çalışma daha sonra basılmıştır: Cemil Hakyemez, *Şia'da Gaybet İnancı ve Gâib On İkinci İmam* (İstanbul: İSAM Yayınları, İstanbul 2009). Referanslar, matbu metne yapılmıştır.

⁸⁹ Hakyemez, *Şia'da Gaybet İnancı ve Gâib On İkinci İmam*, 13-68.

⁹⁰ Hakyemez, *Şia'da Gaybet İnancı ve Gâib On İkinci İmam*, 69-136.

⁹¹ Hakyemez, *Şia'da Gaybet İnancı ve Gâib On İkinci İmam*, 137-222. Ayrıca bkz. Habip Kartaloğlu (Kitap Tanıtımı), "Şia'da Gaybet İnancı ve Gâib On ikinci İmam", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/23 (2011), 337-340; Gülşen Şahin (Kitap Tanıtımı), "Şia'da Gaybet İnancı ve Gâib On ikinci İmam", *İslâmî İlimler Dergisi* 4/1-2 (2009), 427-431.

itibarıyla yazar bu çalışmasında, Müslümanlar arasında ortaya çıkan ilk gaybet iddialarından başlayarak bu düşüncenin İmâmiyye Şi-asi'nda itikadî bir konu haline gelişini ve bu esnada geçirmiş olduğu temel aşamaları tespit etmeye çalışmıştır.

2.10. Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı⁹²

Giriş, üç ana bölüm ve sonuçtan oluşan çalışmanın giriş kısmında metot, kaynaklar, Yemen bölgesinin coğrafi, siyasî, dinî durumu ve Zeydiyye'nin doğuşunda etkili olan sebeplere değinilir.⁹³ “Zeydiyye'nin Teşekkül Süreci” başlığını taşıyan birinci bölümde önce Zeyd b. Ali isyanı ve onun adı etrafında gerçekleştirilen isyanlar ele alınır. Sonra, ilk Zeydî fikirler ve Zeydiyye'nin oluşum süreci konu edilir. Daha sonra Kâsım Ressî ve Zeydî mezhep esaslarının ilk tezahürleri, Zeydiyye'nin temel görüşleri, Zeydiliğin Mu'tezile'ye nispeti, Taberistan ve Yemen'e geçişi süreci incelenir.⁹⁴ “Zeydiliğin Yemen'de Yayılışı” başlıklı ikinci bölümde, Zeydiliği Yemen'e taşıyan Yahya b. Hüseyin (298/910)'in hayatı, imâmeti, ilmi, siyasî kişiliği, görüşleri, Zeydiyye içindeki yeri, Zeydî öğretinin, fikhının şekillenmesindeki rolü, Zeydî-Karmatî mücadelesi ve Yahya b. Hüseyin'in vefatı konuları işlenir. Bu bağlamda Yahya'nın, Zeydî mezhep esaslarının genel şeklini almasındaki rolü vurgulanır.⁹⁵ “Yemen Zeydiliğinin Kurumsallaşma Çabası” isimli üçüncü bölümde, Yahya b. Hüseyin'den sonra Yemen'de Zeydî hâkimiyeti, Kâsım b. Ali el-Ayyânî (393/1003) ve oğlu Hüseyin b. Kâsım el-Ayyânî (404/1013)'den sonra siyasî hâkimiyetlerinin kesintiye uğraması süreci değerlendirilir. Sonra Zeydî öğretinin kurumsallaşmasında İmamların ve Yemen döneminin önemine değinilir. Daha sonra Yemen Zeydiyye mezhebi içinde ortaya çıkan Hüseyniyye, Mutarrifiyye ve Muhteria grupları ve görüşleri genel hatlarıyla açıklanır.⁹⁶ Söz konusu hususlar, imkân nispetinde Zeydî kaynaklar, Yahya b. Hüseyin'in kendi eserleri, dönemin diğer kaynakları ve konuya ilişkin yapılan çağdaş çalışmalardan yararlanarak ortaya konulur.

⁹² Yusuf Gökalp, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006). Bu tez daha sonra “Şii Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem Zeydilik”, ismiyle (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014) basılmıştır. Atıflar matbu metne yapılmıştır.

⁹³ Gökalp, *Şii Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem Zeydilik*, 11-56.

⁹⁴ Gökalp, *Şii Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem Zeydilik*, 57-130.

⁹⁵ Gökalp, *Şii Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem Zeydilik*, 131-188.

⁹⁶ Gökalp, *Şii Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem Zeydilik*, 189-238.

2.11. Ehli Beyt Tasavvuru ve Erken Dönemdeki Yansımaları (Hicri I ve II. Asır)⁹⁷

Şia'nın, doğuş süreciyle ilgili olarak hassasiyetle üzerinde durduğu Ehl-i Beyt kavramına ilişkin olan tez, giriş, üç ana bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Girişte metot ve kaynaklar hakkında bilgi verildikten sonra birinci bölümde Ehl-i Beyt kavramının Cahiliyye Arap toplumunda ifade ettiği anlamlar, Kur'an ve hadis literatüründe kavrama ilişkin kullanımlar ve dört halife dönemindeki kullanımları incelenir.⁹⁸ İkinci bölümde Emevîler dönemindeki farklı Ehl-i Beyt tasavvurlarına işaret edilmiştir. Bu bağlamda Emevî Ehl-i Beyti, Hâşimî Ehl-i Beyti, Emevîlere karşı isyanlarda Ehl-i Beyt tasavvuru, gulât hareketler ve şahısların kullandıkları Ehl-i Beyt kavramına yükledikleri anlamlar, Peygamberlik makamının belli bir sülele imtiyazı olup olmadığı hususları değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde Abbasilerin kuruluşu aşamasında Ehl-i Beyt kavramı, devlet kurulduktan sonra Tâlibî-Abbâsî çekişmesi ve hedefleri bağlamında her iki tarafın kavramına yaklaşımları, yükledikleri anlamlar ve 3./9. asrın başlarına kadar gerçekleştirilen Tâlibî isyanlarında Ehl-i Beyt kavramı ele alınmıştır.⁹⁹

2.12. Karmatîlerin Doğuşu ve Gelişim Süreci¹⁰⁰

İnceleme, giriş, üç ana bölüm ve sonuç kısmından oluşur. Girişte, araştırmada yararlanılan kaynaklar, izlenen yöntem, Karmatî kavramı ve farklı dönemlerde kazandığı anlamlar ele alınır. "Karmatî Hareketin Arka Planı" başlıklı birinci bölümde, Karmatî hareketin ortaya çıkış ve yayılmasında etkili olan sosyo-kültürel, ekonomik, siyasî, dinî-felsefî (Yahudi-Hıristiyan geleneği, Gnostik düşünce, Hermetik düşünce, Harran paganizmi, Yeni Eflatunculuk) faktörler, Karmatî fikirlerin şekillenmesinde etkili olan kadim kültürler ve bu kültürlerin Karmatîliğe/İsmailîliğe aktarımında Gulâtın rolü analiz edilir.¹⁰¹ "Karmatîliğin Doğuşu" başlığını taşıyan ikinci bölümde, Kar-

⁹⁷ Namık Kemal Karabiber, *Ehl-i Beyt Tasavvuru ve Erken Dönemdeki Yansımaları (Hicri I ve II. Asır)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007).

⁹⁸ Karabiber, *Ehl-i Beyt Tasavvuru ve Erken Dönemdeki Yansımaları*, 1-96.

⁹⁹ Karabiber, *Ehl-i Beyt Tasavvuru ve Erken Dönemdeki Yansımaları*, 97-204.

¹⁰⁰ Ali Avcu, *Karmatîlerin Doğuşu ve Gelişim Süreci* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009).

¹⁰¹ Avcu, *Karmatîlerin Doğuşu ve Gelişim Süreci*, 1-127.

matîlik öncesi İsmailîlik, öğretileri ve İsmailîlik içinde Hamdan Karmat ve Karmatîlerin farklılaşma süreci ele alınır.¹⁰² “Karmatîliğin Yayılışı” isimli üçüncü bölümde de İsmailîler arasındaki bölünme sonrası Karmatîliğin Irak, Suriye, Bahreyn, Yemen, Horasan-Maveraünnehir’de yayılışı, faaliyetleri, edebiyatı, ortadan kalkmasında etkili olan unsurlar ve ilk İsmailî öğretiyeye katkıları konu edilir.¹⁰³ Sonuç kısmında da araştırma çerçevesinde ulaşılan bulgular özetlenmiştir.

2.13. İbn Teymiyye'nin Şia'ya Reddiyesi¹⁰⁴

Mezheplerin anlaşılmasında diğer mezheplerle tartışma konuları ve muhalif mezheplerin eleştirileri de önemlidir. Bu bağlamda İbn Teymiyye döneminde Selefi geleneğin Şiilik algısını ve temel eleştiri konularını ortaya koyması bakımından önemli olan tez, giriş, üç ana bölüm ve sonuç kısmından oluşur. Girişte araştırmada izlenen metot ve kaynaklar hakkında bilgi verilir. “İbn Teymiyye ve *Minhâcü's-Sünne Adlı Eseri*” isimli birinci bölümde¹⁰⁵ İbn Teymiyye'nin hayatı, eserleri, İmamiyye Şiası'na mensup İbn Mutahhar el-Hillî'nin *Minhâcü'l-Kerâme* adlı eserine reddiye olarak kaleme alınan *Minhâcü's-Sünne*'si, bilgi kaynakları, muhteva analizi ve reddiye geleneğindeki yerine işaret edilir. İkinci bölümde “İbn Teymiyye'nin Din Anlayışı ve Eleştirel Düşüncesi” ana başlığı altında,¹⁰⁶ İbn Teymiyye'nin din anlayışı, mezhep tasavvuru (Ehl-i Hadis ve Hanbelîlik İlişkisi, Ehl-i Sünnet Eş'arîlik Algısı) ve akıl nakil ilişkisine bakışı çerçevesinde incelenir. Sonra onun Kelâm, Mantık ve Felsefe eleştirilerine yer verilir. Tezin temel konusunu teşkil eden “İbn Teymiyye'nin Şiilik Eleştirisi” başlıklı üçüncü bölümde,¹⁰⁷ imâmet ve hilâfet gibi konuları, daha çok Sünnî algı bağlamında kaleme aldığı *Minhâcü's-Sünne* eseri temelinde Şia'yı tenkit yöntemi incelenir. Burada İbn Teymiyye'ye göre Şia'nın doğuşu, ilk Şii fikirler, imâmet, hilâfet, imâmetin usulüddinden sayılması, vücutiyeti, imâmete delil olarak getirilen ayetler, Hz. Ali ve on iki imamın imâmeti, imamların masumiyeti, ilk dört halife ve ilk üçünün Hz. Ali'ye takdimi alt başlıkları çerçevesinde işlenir. Sonuç kısmında da araştırmada ulaşılan bulgular özetlenmiştir.

¹⁰² Avcu, *Karmatîlerin Doğuşu ve Gelişim Süreci*, 128-183.

¹⁰³ Avcu, *Karmatîlerin Doğuşu ve Gelişim Süreci*, 184-282.

¹⁰⁴ İsmail Akkoyunlu, *İbn Teymiyye'nin Şia'ya Reddiyesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017). Bu çalışma daha sonra basılmıştır: İsmail Akkoyunlu, *İbn Teymiyye'nin Şia'ya Reddiyesi (Minhâcü's-Sünne) Selefi Geleneğin Şiilik Eleştirisi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021). Referanslar, matbu metne yapılmıştır.

¹⁰⁵ Akkoyunlu, *İbn Teymiyye'nin Şia'ya Reddiyesi*, 51-104.

¹⁰⁶ Akkoyunlu, *İbn Teymiyye'nin Şia'ya Reddiyesi*, 105-212.

¹⁰⁷ Akkoyunlu, *İbn Teymiyye'nin Şia'ya Reddiyesi*, 213-338.

SONUÇ

Hasan Onat, yaklaşık kırk yıllık akademik hayatı boyunca en çok mezhepler üstü yaklaşım, İslam ortak paydası, İslâm dini ve mezhepleri hakkında bilimsel metotlarla kaynaklara dayalı, doğruluğu sınımlanabilecek bilgi üretme konularına ağırlık verdi. Bunlarla da temel amacı, öncelikle mezhepler arası çatışmaya ve bunun bütün İslam dünyasına yayılmasına zemin hazırlayan hususların önüne geçmektir. Akabinde Müslümanların birbirleriyle uğraşarak enerjilerini tüketmeleri yerine içinde yaşadıkları zaman diliminde özne olarak kendileri ve bütün insanlık için daha iyi bir gelecek inşa etmeye yönelik faaliyetlere teşvik etmek ve İslam medeniyetinin, tarihteki parlak günlerindeki gibi yeniden ayağa kalkmasına katkıda bulunmaktır. Bu çerçevede içinde bulunduğumuz coğrafya ve toplumumuz açısından özellikle Şiilik çalışmalarına ağırlık verdi. Nitekim kendisinin doktora çalışması ilk Şii fikirler ve Şiiliğin doğuş süreci üzerinedir. Konunun önemine binaen danışmanlığını yaptığı tezlerin büyük bir kısmı da Şiilik, alt kolları ve Şiiliğe ilişkin kavramlarla ilgilidir. Danışmanlığında tamamlanan otuz bir yüksek lisans tezinden on tanesinin, yirmi bir doktora tezinden on üçünün doğrudan Şiilikle ilgili olması, hatta Türkiye’de doktora tezi seviyesinde Şiilikle ilgili yapılan çalışmaların yarısına yakınına danışmanlık yapması konuya verdiği önemi göstermektedir.

Danışmanlığını yürüttüğü yüksek lisans tezleri, günümüze ulaşan Şia’nın alt kollarından Zeydiyye, İsmailiyye/Bâtıniyye, Ağa Han İsmailileri, İmâmiyye, Şiilikle ilgili mehdilik, Râfıza ve Râfizilik, Bâtınîlik kavramları, Şiilik açısından merkezi bir isim olan Cafer Sâdık, Sâsâni Kültürü’nün Şia’nın teşekkülü’ndeki rolü, İmâmiyye Şiası’na özgünlüğünü veren imâmet anlayışını delillendirme (ihticâc) geleneği ve Şia’nın önem verdiği Nehcû’l-Belâğa eseri konularındadır. Doktora tezleri ise, Kufe merkezli Şii nitelikli gulât hareketler, ilk Şii fikirler ve ortaya çıkış süreçlerine ilişkin Sebeiyye kavramı, Şia ve alt kollarıyla ilgili olarak Zeydîlik ve Yemen’de yayılışı, İsmailiyye’nin teşekkül süreci, Karmatîlerin doğuşu ve gelişim süreci, gaybet inancı ve Şiilik’teki yeri, Dürzîliğin teşekkül süreci ve inanç esasları, Şiiliğin farklılaşma sürecinde Ca’fer Sâdık’ın yeri, İmâmiyye’nin imâmet nazariyesinin teşekkül süreci, Zeydîlik dışındaki Şii fırkalarda –özellikle İmamiyye Şiası’nda- önemli bir yeri olan gaybet inancı, Şiiliğin Azerbaycan’da yayılma süreci, mukayeseli mezhepler bağlamında Zeydiyye-Mu’tezile etkileşimi, İbn Teymiyye’nin Şia’ya reddiyesi konularını kapsar.

Bu tez konularına bakıldığında temel olarak Şia mezhebi ve alt kolları gibi mezhep merkezli (teşekkül süreçleri, temel görüşleri, belli

coğrafyalarda yayılmaları, Sâsâni kültürünün etkileri ...), mehdilik, gaybet, Ehl-i Beyt, Râfıza, Sebeiyye gibi Şîa için önemli kavramlar merkezli, şahıs merkezli (Cafer Sadık, Kuleyni), eser merkezli (Nehcû'l-Belâğa), mukayeseli (Zeydiyye-Mu'tezile etkileşimi) ve reddiye niteliğinde (İbn Teymiyye'nin Şîa'ya Reddiyesi) çalışmalar oldukları görülmektedir.

Hasan Onat, danışmanlığında tamamlanan doktora tez konularından da anlaşılacağı üzere günümüzde var olan Şîa ve alt kollarının Nusayrılık dışında hepsiyle ilgili en az bir doktora çalışması, İmâmiyye Şîası ile ilgili ise pek çok çalışma yaptırdığı gözükmektedir. Hoca, tez danışmanlıklarında mutlaka “metot” başlığı açtırarak bu konuda bir farkındalık meydana getirme gayreti içinde olmuştur. Bal arısının farklı çiçeklerden topladığı polenlerin muhtelif aşamalardan geçerek istihaleye uğrayıp, bal olması gibi araştırılan konuya ilişkin kaynaklardan toplanıp, bir araya getirilen metnin de tez olabilmesi için çeşitli işlemlerden geçmesi gerektiğini ve bu işlemler sürecini de metot olarak ifade etmiştir. Bu çerçevede İslâm Mezhepleri Tarihi sosyal bilimler şemsiyesi altında olduğundan genel olarak sosyal bilimlerin metodolojisi, Mezhepler tarihi özelinde ise, mezhepleri incelerken, kendisinin meşhur ettiği fikir-hadise irtibatı, fikirler ve şahıslar üzerinde derinleşme, zaman-mekan bağlamı, kavramların kullanımında ve tarihi olayları okurken anakronizme düşmeme, süreçlerin takip edilmesi, kaynak kritiği, menkulde makulü arama, betimleyicilik ve tarafsızlık, konulara tarih bilgi ve bilinciyle yaklaşma gibi prensiplere vurgu yapmıştır.

KAYNAKÇA

- Ahmadov, Shahı. *Azerbaycan'da Şîliğin Yayılma Süreci*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Ahmadov, Shahı. *Sâsâni Kültürü'nün Şîa'nın Teşekkülündeki Rolü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Akkoyunlu, İsmail. *İbn Teymiyye'nin Şîa'ya Reddiyesi (Minhâcü's-Sünne) Selefî Geleneğin Şîlik Eleştirisi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Akkoyunlu, İsmail. *İbn Teymiyye'nin Şîa'ya Reddiyesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

- Akoğlu, Muharrem. *Mihne Hadiseleri ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrine Etkisi*. Kayseri Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Alibekiroğlu, Fatmanur. *Tarihsel Süreçte Hanefilik-Mu'tezile İlişkisi*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Apaydın, Hasan. *Nehcu'l Belâğa'nın Kaynakları, İnşa Süreci ve Şülik Üzerindeki Tesiri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Arikan, Adem. "İslâm Dünyasının Mezhep Haritası ve Nüfus Dağılımı". *İslâmi Araştırmalar XXIX/2* (2018), 348-379.
- Atalan, Mehmet (Kitap tanıtımı). "İnanç Esasları Açısından Dürzilik", Ankara Okulu yayınları, Ankara 2004". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2008), 43-54.
- Atalan, Mehmet. *Mezhepler Tarihi Açısından Cafer es-Sadık*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Atalan, Mehmet. *Şüliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer es-Sâdık'ın Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Atalan, Mehmet. *Şüliğin Farklılaşma Sürecinde Cafer Sadık'ın Yeri*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2005.
- Avcu, Ali. *Karmatîlerin Doğuşu ve Gelişim Süreci*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Aydınlı, Osman. *Mu'tezile'nin Beş Esasının Teşekkülünde Ebu'l-Hüzeyle'nin Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.
- Bağhoğlu, Ahmet. *Dürziliğin Teşekkülü ve İnanç Esasları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.
- Bağhoğlu, Ahmet. *İnanç Esasları Açısından Dürzilik*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2004.
- Benli, Yusuf. *Hicri II. Asırda Küfe Merkezli Gulât Hareketler*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.
- Bozan, Metin. *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyyesinin Teşekkül Süreci*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Bozan, Metin. *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyyesinin Teşekkül Süreci*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2009.

- Doğan, Yahya. *Râfıza Kavramı ve Râfızilik*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Ergin, Murat. *Siyasi ve İtikadi Mezheplerin Doğuşunda Kabile Asabiyyetinin Rolü*. Şanlıurfa: Harran Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Gökalp, Yusuf. *Şîî Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem Zeydilik*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.
- Gökalp, Yusuf. *Zeydilik ve Taberistan'da Yayılması*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Gökalp, Yusuf. *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Habib Kartaloğlu (Kitap tanıtımı). “Zeydiyye-Mutezile Etkileşimi (Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar)”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIV/25 (2012/1), 259-262.
- Hakyemez, Cemil. *Gaybet İnanıcı ve Şüîlik'teki Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Hakyemez, Cemil. *Şîa'da Gaybet İnanıcı ve Gaib On İkinci İmam*. İstanbul: İSAM Yayınları, İstanbul 2009.
- Kadyrov, Mederbek. *Ağa Han İsmailileri*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Kadyrov, Mederbek. *Kırgızların İslâm Anlayışının Tarihsel Arka Planı ve Bazı Dini Yapılanmalar (Sovyetlerin Çöküşüne Kadar)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Kaplan, Doğan. *Buyruklara Göre Kızılbaşlık*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Karabiber, Namık Kemal. *Ehl-i Beyt Tasavvuru ve Erken Dönemdeki Yansımaları (Hicri I ve II. Asır)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Kartaloğlu, Habip (Kitap tanıtımı). “Şîa'da Gaybet İnanıcı ve Gâib On ikinci İmam”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/23 (2011), 337-340.
- Kavak, Özgür (Kitap Tanıtımı). “İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyyesinin Teşekkül Süreci”. *Divan* (2009/2), 145-150.
- Keskin, Mehmet. *Eş'ariliğin Teşekkül Süreci 'el-Eş'ari Dönemi'*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Korkmaz, Sıddık. *Tarihi Süreç İçerisinde Sebeiyye*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.

- Korkmaz, Sıddık. *Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi*. Araştırma Yayınları, Ankara 2005.
- Kutlu, Sönmez. *Mürcie ve Horasan -Maveraünnehir'de Yayılışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.
- Onat, Hasan. *Emevîler Devri Şîi Hareketleri ve Günümüz Şîiliği*. Ankara: TDV Yayınları, 1993. Onat, Hasan. *İslâm Ortak Paydası ve Mezhep Gerçeği*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Onat, Hasan. *Emevîler Devri Şîi Hareketleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (AÜSBE), 1986.
- Öztürk, Yunus (Kitap tanıtımı). "Tarihin Tahrifi Meselesi (Sıddık Korkmaz)". *İslâmi Araştırmalar* 27/3 (2016), 448-450.
- Şahin, Gülşen (Kitap Tanıtımı). "Şia'da Gaybet İnanıcı ve Gâib On ikinci İmam". *İslâmi İlimler Dergisi* 4/1-2 (2009), 427-431.
- Tan, Muzaffer. *Bâtınlık Kavramı ve Bâtını Fırkaların Tasnifi Meselesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Tan, Muzaffer. *İsmailiyye'nin Teşekkül Süreci*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Üçer, Cenksu (Kitap tanıtımı). "Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi". *Marife* 5/3 (2005), 467-472.
- Üçok, Nuran. *Şîi İhticâc Geleneği: Kuleynî Örneği*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Ümit, Mehmet. "Türkiye'de İlahiyat Fakültelerinde Yapılan Şîilikle İlgili Doktora Tezleri". *İslâmi Araştırmalar* XXIX/2 (2018), 422-447.
- Ümit, Mehmet. *Hicri Üçüncü asırda Şîi-Mu'tezilî İmâmet Tartışmaları ve İskâfî'nin Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Ümit, Mehmet. *Zeydîyye-Mu'tezile Etkileşimi ve Kâsım er-Ressî*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.
- Ümit, Mehmet. *Zeydîyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- Yönem, Ahmet. *Mehdilik Fikri ve Müslümanlar Arasındaki İlk Tezahürleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.

SUMMARY

Nowadays, we see two major sects among Muslims. One of them is the Sunnism, which constitutes the majority of the population in the Islamic world and the other is the Shiism. The Shiism has developed throughout history and has survived until today.

Hasan Onat has emphasized the importance of the Shiism on various platform by stating that "Shiism is one of the most important keys for understanding the Middle East". With this understanding, he focused on Shiism and supervised many M.A. and PhD studies related to various Shiite sects. These studies are very important in terms of understanding the sectarian crisis in the Middle East.

During his nearly forty years of academic life, Hasan Onat focused mostly on producing information about the common denominator of Islam, Islamic religion and sects based on sources and information that can be tested, and he always adopted the non-sectarian approach in his studies. With these, his main purpose was primarily to prevent the issues that paved the way for inter-sectarian conflict and its spread throughout the Islamic world. Subsequently, instead of Muslims consuming their energy by dealing with each other, it was to encourage activities aimed at building a better future for themselves and for all mankind, and to contribute to the rise of Islamic civilization as it did in its glory days in history. In this context, he has focused especially on Shiite studies in terms of the geography and society in which we live. As a matter of fact, his PhD study is on the first Shiite ideas and the process of the emergence of Shiism. Most of the thesis he supervised were on the subjects related to the concepts of Shiism, its sub-branches and terms related to Shiism. The fact that ten of the thirty-one master's theses completed under his supervision, thirteen of the twenty-one doctoral theses are directly related to Shiism, and even that he supervised nearly half of the studies on Shiism at the level of doctoral thesis in Turkey shows the importance he attaches to this subject.

In this article we will study the contribution of Hasan Onat to Shii studies in Turkey by analyzing the M.A and PhD thesis prepared under his supervision related to Shiism and its sub-branches.

The M.A. thesis, which he supervised were on the following subjects: Zaydiyya, Ismailism/Bâtîniyye, Agha Khan Ismailis, one of the lower branches of Shia, which has survived, The concept of Mahdi (The Savior), Râfida and Rawafid, The Concept of Spirituality, Jafar al-Sadiq, which is a central figure in Shiism, the role of Sâsâni Culture in the formation of Shia, the tradition of (ihtijâj) proving the concept of faith that gave the Twelver Shiism its originality, and the

Nahj al-Belagha (The Way of Eloquence), which is a collection of Sermons, Letters and miscellaneous Sayings left as a memorial from the first Imam Ali.

The doctoral dissertations he supervised include the subjects: Kufa-based extremist Shiites (Ghulat) movements, the concept of Sabaiyya (Seveners) regarding the first Shiite ideas and emergence of Shiism, the spread of Zaydiyya and its sub-branches in Yemen, the formation process of Ismailism, the emergence and development process of Karmatis, the idea of Ghayba (Hidden Imam) and its place in Shiism, the emergence and main principles of Druze faith, Ja'far al-Sadiq's place in the process of separation of Shism, the formation process of the theory of Imama in Twelver Shiism, the belief of al-Ghayba (Occultation) which has an important place in Shiite sects other than Zeydiyya, the process of the spread of Shiism in Azerbaijan, Zaydiyya-Mu'tazila interaction in the context of comparative studies of denominations, and ibn Taymiyya's rejection of Shia.

When looking at these thesis topics, we see that some of them are centered on sectarian issues such as the Shia sect and its sub-branches (for example the establishment processes, basic opinions, spread in certain geographies, , The effects of Sâsâni culture ...), some of them are centered on important concepts of Shiism such as Mahdi (the Savior), Ghayba (Occultation), Ahl al-Beyt (The Prophet's Household), Rawafid, Sabaiyya (Seveners), some of them are centered on Shiite Scholars such as Jafar al-Sadiq and Kulayni, Some of them are centered on books (works) such as Nahj al-Balgha (The Way of Eloquence).

Hasan Onat, as can be seen from his supervised doctoral thesis subjects made a significant contribution to academic Shiite studies in Turkey. He has always tried to raise awareness about "methodology" in Graduate studies in his department. He stated that the pollen collected by the honeybee from different flowers should go through various stages and later become honey, likewise the researched subject should be investigated from various sources, and that the text put together should go through various processes in order to be a thesis and this process should be used as a method. In this context, the History of Islamic Denominations adopts the methodology of social sciences in general, since it is under the umbrella of social sciences.

Hasan Onat insisted that the following issues should be considered when examining the sects: the idea-event connection that he made famous, the focusing on ideas and individuals, the time-space context, the use of concepts, not falling into an anachronism when

reading historical events, the follow-up of processes, the critical analysis of the sources, the sect tendency of the author of the book used, the socio-cultural and political environment in which the author lived, the way he discussed the issues, the search for reasonableness in traditions, objectivity, the distinction between the past and the history, and approaching the issues with knowledge and awareness of history.